

Passat, present i futur de l'Estat del Benestar. La intervenció dels serveis socials i el treball social

Jaume Botey Vallès¹

Resum

Els Serveis Socials, tal com els hem entès fins ara, són part substancial de l'Estat del Benestar. Per això la crisi d'aquest els afecta de manera també substancial, tant per les retallades com per la necessària reorientació de les seves funcions. A la primera part d'aquest article s'explica l'origen i el desenvolupament de l'Estat del Benestar i el seu desmantellament per la ideologia neoliberal. A la segona part s'explica l'origen i moment actual dels moviments socials. A la tercera, finalment, s'expliquen els tres possibles models d'intervenció del treball social com a resposta al pensament neoliberal i en sintonia amb els moviments socials: assistencialisme, creació de consciència i possibles models d'intervenció que apuntin cap a la modificació de les estructures.

Paraules clau: Serveis Socials, treball social, Estat del Benestar, moviments socials, keynesianisme, neoliberalisme, antiglobalització, propietat compartida, micro-experiències, nova pobresa.

Per citar l'article: BOTEY VALLÈS, Jaume. Passat, present i futur de l'Estat del Benestar. La intervenció dels serveis socials i el treball social. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial del Treball Social de Catalunya, desembre 2013, nº 200, pàgines 9-25. ISSN 0212-7210.

Abstract

Social services as we understand them are a substantial part of the welfare state. This is why the welfare state crises affects them in a severe way: because of the cuts and the necessary reorientation of its functions. In the first part of this article we explain the origin and development of the welfare state and its fall due to the neoliberal ideology. Secondly we explain the origin and current moment of social movement. Finally in the third part we talk about the three possible models of intervention in social work as a response to neoliberal thinking and in line with social movements: assistentialism, raise awareness and intervention models towards structure modification.

Key words: Social services, social work, welfare state, social movements, Keynesianism, neoliberalism, antiglobalization, shared property, micro experiences, new poverty.

¹ Doctor en antropologia. Professor d'Història dels Moviments Socials i del Pensament del Món Actual a la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB). jaume.botey@uab.cat

Globalment encara no hi ha consciència del caràcter estructural de la crisi que vivim, que és un canvi de les regles de joc sobre les quals s'ha assentat l'economia des de la postguerra. Es creu que passarà. Amb un grau de cinisme insuportable, els mateixos que ens diuen que ja apunten senyals de recuperació, que ja arribem al final, en el mateix telenotícies anuncien més retallades en els pressupostos, especialment en els Serveis Socials.

Davant d'això cal que els qui treballen a Serveis Socials puguin fer una lectura social de la realitat que potencii les actituds ètiques que se'ls suposen a fi que puguin desemascarar la mentida, desautoritzar el discurs oficial del “no hi ha res a fer” i potenciar els discursos alternatius. Cal omplir de sentit de futur i esperança uns professionals que dia a dia han d'afrontar situacions de desesperança.

Si en algun moment els Serveis Socials es poden considerar necessaris és ara. Han de poder complir les mateixes funcions de suport i acompanyament que han fet fins ara, però les han de poder fer amb més fonament si és possible, omplint-les de contingut polític en sentit ampli. Davant la nova situació de catàstrofe humanitària han de poder ser “portaveu” de les víctimes i propiciar la cultura de la denúncia dels responsables, ajudar la pràctica de nous valors com compartir, impulsar comportaments de resistència, de desobediència civil o d'objecció de consciència. En definitiva, posar en valor la dignitat de la persona. Els qui treballen en el camp dels Serveis Socials són els que en primer lloc reben l'impacte del patiment de l'atur, dels desnonaments, de les retallades, de les malalties no ateses per les llistes d'espera,

de la falta de mitjans a les escoles, de les no-substitucions per malaltia. Necessiten instruments d'anàlisi i tot el nostre suport.

Per això el convenciment que la reflexió sobre el treball dels Serveis Socials ha de fer-se en el marc del conjunt de les alternatives que es proposen des d'altres col·lectius m'ha fet plantejar aquest escrit amb unes breus pinzellades sobre l'origen de l'Estat del Benestar i els factors que han propiciat el seu desmantellament, i sobre l'origen, la tipologia i el moment actual dels moviments socials.

I. L'Estat del Benestar

a. Els orígens

El punt de partida del modern Estat del Benestar hauria de situar-se cap a finals del segle XIX. O potser fins i tot abans. El lema il·lustrat de “tot per al poble, però sense el poble” suposava ja la preocupació per la millora de les condicions materials de vida de la població. Més endavant, a la França del Segon Imperi (1852-1870), ja es parlava de “Estat-Providència”, i a la Gran Bretanya d’“Assistència Social” o “Assistència Pública” segons la vigent “Llei de pobres”. Però fou cap al 1870 al final del II Reich que Bismarck promulga algunes lleis socials, com l'assegurança de malaltia, de maternitat, d'accidents, de jubilació o de defunció. Era el moment de la primera industrialització i de les dures condicions de vida de la classe obrera, i en conseqüència del creixement del moviment obrer, de la lluita pel dret a la sindicació, de la publicació del *Manifest Comunista*. En aquell context era una manera de compensar la falta de llibertats que patia el moviment obrer organitzat.

Arran de la crisi del 29, per sortir de la depressió, Roosevelt dissenya un nou model de les relacions entre les instàncies públiques i privades, donant a l'Estat el paper de motor de l'economia i de preservació de les garanties socials. És el que s'anomenà New Deal. Model que, d'alguna manera i en petit, Taylor ja havia experimentat a la companyia Ford de fabricació de cotxes, sota la premissa que no és ni tan sols econòmicament rendible escanyar l'obrer fins al final. Poc temps després, al 1936, Maynard Keynes publica la *Teoria general de l'ocupació, l'interès i el diner*, que, impulsant la intervenció pública en l'economia, va assentar les bases del pensament macroeconòmic modern fins als anys setanta del segle passat. L'Estat del Benestar es fonamenta sobre aquells principis keynesians.

Però no fou fins després de la II Guerra Mundial quan el model s'estén a Europa amb alguns acords bàsics sobre els serveis públics com un dret universal i, de manera molt especial, ensenyament, salut i la seguretat social com el seu nucli fonamental. Va unit, a més, al marc del desenvolupament dels drets polítics que impulsà la socialdemocràcia, en el qual la política social forma part de l'aplicació dels drets democràtics. Claus Offe apunta que les forces que van impulsar l'Estat del Benestar van ser “el reformisme socialdemocrata, els grans sindicats, elits polítiques i econòmiques il·lustrades i el socialisme cristià”. (Offe, C. *Contradicciones en el Estado del Bienestar*. Alianza, 2007).

Segons el II Fòrum de Serveis Socials, actualment els Serveis Socials “són una peça clau de les polítiques de benestar i són el sistema de l'Estat del Benestar en

què el món local té més competències. Són l'eix vertebrador que garanteix la proximitat a la ciutadania” (II Fòrum de Serveis Socials, Barcelona 3-4 de març de 2011).

b. La contrarevolució

Però poc després del final de la II Guerra Mundial, al 1947, quan encara s'estava dissenyant el que hauria de ser l'Europa Social, un grup d'intel·lectuals, filòsofs, historiadors i economistes conservadors es reuneixen a Mont Pélerin, una petita estació d'hivern de Suïssa, convocats per August Hayeck amb l'objectiu de “redefinir les funcions de l'Estat”, segons deia el Manifest fundacional. Tot i que les primeres paraules del Manifest parlen del perill de la consolidació del comunisme, l'objectiu principal de la reunió era contrarestar, quasi abans del seu naixement, l'impacte de les idees keynesianes i altres propostes afins com el New Deal o el que s'anomenaria “Estat del Benestar”. Entre els assistents hi havia Milton Friedman, el membre més destacat de la futura escola de Chicago. Es volia tornar al principi d'Adam Smith segons el qual el millor i únic regulador de l'activitat econòmica és el mercat.

La reunió de Mont Pélerin suposava l'aparició pública d'un grup existent des de 1941, que funcionava amb algunes característiques de societat secreta. Industrials, banquers i la Fundació Rockefeller van finançar l'operació. Al 1944 Hayeck publica *Camí de servitud*, considerat la carta de presentació del neoliberalisme i on defensa la necessària reducció del paper de l'Estat per evitar “possibles derives autoritàries que podrien portar al mateix desastre que el nazisme germànic”. Els de Mont Pélerin deien que els tocava fer al

segle XX la contrarevolució “del que Marx i la Internacional havien fet al segle XIX”. Des d'aleshores, a través de nombroses organitzacions socials i econòmiques, han treballat contra els controls de l'Estat i preparat les bases teòriques i polítiques d'un capitalisme dur i d'un mercat exempt de tota regla ètica i social, sovint també participant directament en política.

Hayek i Friedman veuen en la desigualtat un valor positiu, necessari per a l'avenç de la societat, i argumenten que l'Estat “igualitari” és destructor de la llibertat i de la vitalitat de la competència, dos factors dels quals depèn la prosperitat general. L'estat keynesià castiga la iniciativa, l'esperit creador i els esforços de l'individu. Castiga sobretot la llibertat. Per això el model neoliberal, a més de ser un model econòmic, és una cultura, una filosofia, quasi una religió i una teologia hereva en part de l'individualisme i del puritanisme protestant. S'exalta l'individu, la competitivitat, la lliure empresa, el lliure mercat. Michael Novak, economista d'aquesta tendència i cristià, parla de la “Teologia del capitalisme”. El capitalisme, diu Novak, “és el millor sistema per treure els pobres de la misèria”, idea que repetia Michel Campdesús mentre va estar al capdavant de l'FMI (Fons Monetari Internacional). Per justificar-ho remet a l'afirmació de Joan Pau II “L'Estat de l'Assistència Social, en intervenir directament i privar la societat de la seva responsabilitat, porta a la pèrdua de l'energia humana i a un augment excessiu dels organismes públics, dominats més per criteris burocràtics que per l'interès de servir al ciutadà” (*Centesimus Annus*, 1992).

La crisi monetària del 1971 als Estats Units i la posterior crisi del petroli al 1973

van ser l'ocasió per al neoliberalisme per passar de la teoria a la política i imposar el model. L'experiment començà a Amèrica Llatina a l'època de les dictadures militars, començant pel Xile de Pinochet, però trobà l'aval definitiu amb Margaret Thatcher el 1979 a la Gran Bretanya, als Estats Units el 1980 amb Ronald Reagan i a l'Alemanya Federal el 1982 amb el democratacristià Helmuth Kohl. Seguiran el Japó, l'Argentina, Mèxic i altres països. I seran els criteris neoliberals que guiaran l'FMI i el BM (Banc Mundial) durant els vuitanta i noranta en la gestió del deute dels països del Tercer Món.

Finalment s'ha consolidat com a model pràcticament únic. No només el socialisme o la socialdemocràcia, sinó fins i tot el model de capitalisme civilitzat de caire keynesià ha perdut de moment la batalla. El Tractat de Maastrich, de 1992, base política i ideològica de la Unió Europea actual, es fonamenta sobre criteris neoliberals. Finalment, el procés ha pres una velocitat inesperada gràcies al suport de les noves infraestructures tecnològiques que conformen les TIC facilitant l'increment de l'economia virtual—financerització de l'economia— o la capacitat d'especular en grans quantitats no solament sobre béns i serveis sinó sobre la mateixa moneda. És una nova interacció entre mètodes, economia i societat que ha suposat nous esquemes de producció, distribució, intercanvi i consum. Les noves capacitats que ofereixen les TIC (Tecnologies de la Informació i Comunicació) i l'aplicació sense restriccions de les mesures del model neoliberal han portat el món a viure permanentment sota el risc de continuades “bombolles financeres” i a una polaritza-

ció sense precedents en termes d'exclusió social. Els manaments de l'egoisme individualista pregonat per Hayek a Mont Pèlerin han tingut els seus fruits en la fam i mort de molts. (En aquest sentit la lluita del partit republicà contra Obama pel tema de la sanitat, el programa Medicare, no hauria de ser considerada només un tema intern dels Estats Units. Si els republicans guanyen, el desmantellament de la sanitat pública serà un dogma arreu del món).

El neoliberalisme accepta de grat un model de Serveis Socials de caràcter benèfic, que arriba com a caritat després d'haver desposseït les majories dels seus drets. És el que propicià George Bush fill. Mai no acceptarà uns Serveis Socials amb funcions de coresponsabilitat, de jugar un paper de mediador de drets i amb capacitat d'intervenció en les estratègies d'inclusió i cohesió social.

II. Les respostes dels moviments socials

En un sentit ampli, el treball del Serveis Socials es mou en aquells sectors d'activitat i de població que han sigut especialment protegits per l'Estat de Benestar, l'educació, la salut, l'habitatge, les pensions i la protecció social. En conseqüència són els que primer pateixen la desaparició d'aquella protecció, però també els que primer reaccionen, al començament de manera relativament caòtica però progressivament de manera organitzada i oferint alternatives. Els Serveis Socials no poden quedar-ne al marge i s'hi hauran d'implicar. Les respostes que hauran de donar probablement no solament vindran avalades pels moviments socials, sinó que en molts ca-

■ **Els Serveis Socials no poden quedar-ne al marge i s'hi hauran d'implicar. Les respostes que hauran de donar probablement no solament vindran avalades pels moviments socials, sinó que en molts casos serà quasi una resposta única des d'àmbits diferents i que s'alimenten mútuament.**

sos serà quasi una resposta única des d'àmbits diferents i que s'alimenten mútuament.

a. *Nous moviments socials*

Vint anys després de la II Guerra Mundial, en ple creixement de l'Estat del Benestar, a diferents punts del món esclata la contestació contra el sistema-món existent dominat exclusivament per la lògica econòmica. Parlo de les revoltes del 1968, fonamentalment a França, Txecoslovàquia, Mèxic, Alemanya o el Japó. El maig de París suposava el rebuig a la cultura liberal-occidental, la primavera de Praga la protesta contra el model comunista de manca de llibertats, i la revolta de Mèxic les aspiracions de la joventut del Tercer Món. El protagonisme d'aquests moviments el portava un nou actor social i polític, diferent del tradicional de la classe obrera, universitaris i altres sectors que estaven quedant marginats dels beneficis de la socialdemocràcia. Podria dir-se que amb el 68 comença un nou cicle històric que enllaça amb antigues tradicions que donaven més importància a allò subjectiu, a la transformació de la persona i de les consciències, al qüestionament dels aparells la política. Es posa en evidència que la contradicció capital-treball no es l'única

causant de la conflictivitat en les relacions socials. És l'origen dels anomenats Nous Moviments Socials.

El moviment ecologista posa en evidència la contradicció entre el model industrialista i la biosfera, el moviment feminista les contradiccions de gènere en una societat patriarcal, el moviment pacifista la bogeria armamentista, l'exigència de drets individuals i llibertat sexual les contradiccions d'una societat repressora en el sexe i la religió, la continuada referència als valors morals que sustenta la carta de Drets Humans la contradicció entre el proclamat valor de la persona i el menyspreu a la vida i la mercantilització de l'existència. I així en tots els àmbits, en els valors de la democràcia i la reducció de la política a gestió, en l'exercici de la llibertat d'opinió i la dictadura dels mitjans de comunicació, etc. Amb la seva sola existència els Nous Moviments Socials anunciaven que estàvem a les portes d'una crisi de civilització i la necessitat de fonamentar la societat sobre nous valors.

Però hi ha més fonamentació ètica que formulació ideològica o política. L'experiència demostra que no és fàcil trobar la connexió entre els nous valors que van apareixent i la proposta política. La frontera entre sistema de valors i ideologia no sempre està clarament delimitada, i la fonamentació ideològica de qualsevol proposta política exigeix un nivell diferent de racionalitat i anàlisi. Per això són normals el divorci o les relacions difícils entre el moviments socials clàssics –partits i sindicats– i els Nous Moviments Socials.

b. El moviment antiglobalització

Una segona tipologia de moviments socials neix com a resposta al fenomen de la globalització neoliberal. Pot entendre's com un procés de “globalització de les bases” que va créixer i es va consolidar molt ràpidament. En la consciència col·lectiva emergeix l'evidència que formem part d'un sol món, que estem interrelacionats, que l'adversari és comú, que el terme “Nord” com a designació de desenvolupament o riquesa i “Sud” com a designació de subdesenvolupament o marginació probablement ja no te raó de ser, que hi ha molt “Sud” al nord i molt “Nord” al sud, que els problemes són locals però les causes són globals.

L'origen emblemàtic d'aquest moviment se sol posar al primer de gener de 1994, amb la rebel·lió zapatista en contra del govern mexicà el mateix dia que entrava en vigor el Tractat de Lliure Comerç amb Amèrica del Nord. A diferència de les forces guerrilleres clàssiques, els zapatistes lluitaven amb la informació més que amb armes, i van generar una xarxa global de solidaritat per tot el món.

Aquell mateix any 1994, en ocasió de la commemoració del cinquantè aniversari de la creació de l'FMI i el BM, comença una campanya mundial en contra d'aquestes institucions sota el lema “50 años bastan”. La trobada oficial es féu a Madrid, però va estar acompanyada d'una trobada alternativa d'intel·lectuals, economistes i polítics d'arreu del món que fou gairebé el primer assaig de tantes trobades alternatives del moviment per una globalització alternativa.

A la tardor d'aquell mateix any començà l'important moviment per demanar el

0,7% amb acampades de solidaritat amb els països pobres a les principals ciutats. Era l'inici d'una nova consciència internacionalista que cristal·litzà en el naixement del moviment de les ONG per al desenvolupament, comitès de solidaritat de barri, d'empreses, de col·legis professionals o d'universitats i que ràpidament generaren nous models de solidaritat com Comerç Just o contra el treball infantil en la campanya Roba Neta. Nombrosos col·lectius van començar a fer de "cinquena columna" del Sud a l'interior de les institucions i estructures del Nord.

La Cimera que l'OMC (Organització Mundial del Comerç) va convocar a Seattle el 1999 és considerada per alguns la primera batalla globalment reconeguda entre els representants del nou ordre mundial i el moviment antiglobalització. Els actors dels moviments socials a tot el món van organitzar una declaració en contra del model de Mercat Global dominat per les multinacionals propiciat per l'OMC i que es volia aprovar en aquella trobada.

Durant l'any 2000, en ocasió del canvi de mil·lenni, l'ONU convoca diferents Cimeres (Viena sobre els Drets Humans, El Caire sobre la Població, Beijing sobre la Dona, Roma sobre Alimentació, Copenhaguen sobre Pobresa, Rio sobre Medi Ambient, etc.). Cadascuna dóna ocasió al moviment antiglobalització per plantejar cimeres alternatives convertides ràpidament en espais de reflexió i de propostes oposades a les de la cimera oficial.

Així va passar també el juny del 2001 en ocasió d'una trobada del Banc Mundial que havia de fer-se a Barcelona i que, davant la protesta, a darrera hora fou cancel·lada, i una altra a la primavera del

2002 en contra d'una Cimera de la Unió Europea també a Barcelona durant la presidència d'Espanya.

L'etapa de consolidació del moviment pot considerar-se al gener del 2001 a Porto Alegre, Brasil, a la primera edició del Forum Social Mundial, com a alternativa al Fòrum Econòmic Mundial de Davos. A Porto Alegre van coincidir-hi moviments, activistes i intel·lectuals de tot el món, camperols, moviments de dones, estudiants, sindicats, ambientalistes, activistes internacionals de la solidaritat i xarxes religioses, per desenvolupar, compartir i debatre alternatives a la globalització neoliberal. Era una novetat perquè fins aquest moment les mobilitzacions havien estat més reactives que proactives, qüestionaven el model de la globalització corporativa més que proposar alternatives. Els fòrums subsegüents han atret centenars de milers de participants, s'han ampliat transnacionalment, ja que s'han celebrat fòrums globals a Mumbai (2004), Nairobi (2008), Dakar (2011) i Tunísia (2013), s'han organitzat en gairebé tots els continents. Mentrestant, les mobilitzacions que han seguit el model de confrontació de l'acció directa de Seattle han continuat. La "batalla de Gènova" al juliol de 2001 en ocasió de la Cimera del G-20 és recordada per haver produït el primer màrtir del moviment antiglobalització al nord, i per les diverses formes de lluita que van aparèixer: els sectors institucionals representats pel Fòrum Social de Gènova, sectors alternatius que es reflecteixen en nous tipus de desobediència civil i els sectors violents encarnats per l'espectacular Bloc Negre. La trobada del Fòrum Social de Florència al novembre del 2002 fou on es van convocar les manifestacions

arreu del món contra la invasió de l'Iraq per a l'any següent.

c. Novíssims moviments socials

Els anomenats “novíssims” moviments socials neixen a l'inici del nou mil·lenni, assumint els objectius dels anteriors moviments socials però amb nous mètodes de convocatòria, d'organització i amb una utilització generalitzada de l'espai virtual. La base social d'aquests moviments travessa generacions, gèneres, etnicitats i territoris. La seva base espacial ja no és local o nacional, sinó que se situa en un espai globalment entrelaçat però descentralitzat, com el sistema neoliberal al qual s'oposen. Emfatitzen tant les dimensions econòmiques com culturals. Els seus reclams bàsics són econòmics, però ja no giren exclusivament entorn de l'interès propi, també inclouen la solidaritat amb els que són marginats per la globalització. La lluita també es dona en el terreny de les identitats culturals, subratllant el dret a la diferència. Igual que amb els nous moviments socials, els repertoris d'acció inclouen marxes i manifestacions, però les crides a l'acció es donen a través d'internet, mentre que les marxes massives i les accions s'articulen amb múltiples formes de resistència virtual. Les comunitats virtuals ofereixen infraestructures socials per a les xarxes juvenils globals, internet ha generat noves cultures juvenils. Les crides a l'acció es fan a través d'internet, SMS, Twitter o WhatsApp.

Encara que molts dels que hi participen són joves, en general no han estat concebuts com a moviments juvenils, sinó més com a lluites intergeneracionals. Tot i així impliquen diversos trets que faciliten la participació d'activistes més joves. S'or-

ganitzen a partir de xarxes informals gràcies a les TIC. Són globals quant al seu abast geogràfic i temàtic, ja que els activistes vinculen les seves lluites locals amb diversos moviments en altres llocs.

Així fou, per exemple, el moviment dels universitaris “antiBolonya”. I el 15-M i moltes de les propostes que han nascut o giren al seu voltant com a noves propostes de democràcia participativa, de desobediència civil, de pacifisme, responen a aquesta tipologia.

És obvi que aquesta divisió de moviments socials ‘vells’, ‘nous’ i ‘novíssims’ no es planteja com un model rígid, estàtic. En efecte, les manifestacions recents apleguen joves anarquistes i grups cristians de la primera onada dels moviments socials, ambientalistes i feministes de la segona onada i cyberpunks de la tercera. D'una banda els actors dels “novíssims moviments” fan servir tàctiques i ideologies que provenen d'etapes anteriors (la marxa, el boicot, etc.), i de l'altra les organitzacions nascudes en el passat estan modernitzant les seves formes i discursos, integrant-se en els “novíssims” moviments i exercint sovint un paper de lideratge. Una diferència important respecte a moviments anteriors és que els joves no hi són en una posició subalterna.

III. Alternatives

Durant anys hem viscut amb la il·lusió vana del reformisme. Finalment l'evidència diu que no és possible la reforma del sistema des de dintre. Cal “canviar el món de base”, com es canta a la Internacional. Però fer-ho no és a les nostres mans. Les transformacions a fer en les estructures

polítiques, productives, econòmiques, socials, culturals... són gegantines i ni tan sols sabem si són possibles perquè els sectors on hi ha la consciència de la necessitat del canvi no tenen el poder, i potser, encara que el tinguessin, la dificultat de transformar un determinat model productiu que respongui a criteris d'equitat, solidaritat, integració en el territori, equilibri... seria qüestió de generacions. I en l'entretant la dinàmica embogida del model actual pot provocar multitud de catàstrofes socials i desastres ecològics. Estem dalt d'un tren que va a tota velocitat i del qual el maquinista n'ha perdut el control, o, pitjor, no hi ha maquinista.

Però també sabem que aquesta mateixa dinàmica ha generat nous espais d'intervenció i que, a escala planetària, som milions i milions que naveguem contracorrent. Especialment en les últimes dècades hi ha hagut un despertar sorprenent d'iniciatives, resistències i propostes que caminen cap a aquesta "societat alternativa". Tard o d'hora donaran fruit.

En concret, la dinamització que ha de promoure el treball social passarà per quatre nivells: el de la *conscienciació*, augment de la capacitat crítica del teixit social, descobrir les trampes del sistema a fi de reforçar la cohesió social davant el poder; el de la *mobilització* sabent trobar aquelles accions amb les que més fàcilment es pugui identificar el col·lectiu; el de la *organització* dels diversos subjectes socials que es puguin sentir implicats; i finalment el de dur a terme alguna *alternativa* en concret.

a. El renaixement de valors antics i nous principis d'ètica

Faig servir el concepte "ètica", tan vilipendiat en aquest moment en què l'afany d'enriquiment justifica qualsevol acció, però per això mateix tan necessari. Les actituds ètiques han de tenir una triple cara, acollir la persona individual, la denúncia de les causes i la de la proposta política. És el refús als valors del neoliberalisme i assumir els valors positius d'igualtat i emancipació. La nostra societat bull de protestes massives contra les retallades als serveis bàsics, contra els desnonaments, contra una reforma laboral que deixa sense protecció el treballador, contra el racisme i la criminalització de l'immigrant, contra les accions usureres de la banca o contra el malbaratament de la naturalesa. Potser un dels beneficis indirectes de la crisi és que s'estan recuperant valors que en temps de bonança crèiem que havien desaparegut, com cooperació, intercanvi, generositat, solidaritat, reciclatge, austeritat, economia sostenible, equilibri, desenvolupament a

■ **Potser un dels beneficis indirectes de la crisi és que s'estan recuperant valors que en temps de bonança crèiem que havien desaparegut, com cooperació, intercanvi, generositat, solidaritat, reciclatge, austeritat, economia sostenible, equilibri, desenvolupament a escala humana, cooperativisme, relació horitzontal, no-violència, reducció de les necessitats supèrflues, etc., sobre els quals ha d'assentar-se qualsevol tipus de treball social.**

escala humana, cooperativisme, relació horitzontal, no-violència, reducció de les necessitats supèrflues, etc., sobre els quals ha d'assentar-se qualsevol tipus de treball social.

En aquest sentit, una de les propostes avui en creixement, que ara pot ser de gran ajuda, és la de "propietat compartida", propostes en les quals preval el valor d'ús per sobre del valor de canvi o de propietat, que era habitual en les comunitats andines o en altres llocs amb els noms de "propietat comunal" o altres, i que l'Estat va trencar amb la modernitat. La nobel Elionor Ostrom ha estudiat aquestes comunitats en què es comparteixen recursos escassos i conclou que no solament són més eficients, sinó que tenen la possibilitat de mantenir autònomament i a llarg termini els nivells de producció. Les TIC i la crisi han facilitat l'increment d'aquestes experiències, p. ex. per la possibilitat de copiar, recopiar i repartir documents, per la immediatesa de les comunicacions, per la possibilitat de treballs comunitaris a partir de col·laboracions voluntàries, (p. ex. el fenomen de Wikipedia).

Un segon aspecte és la superació de la confrontació entre la lògica d'allò "públic" versus allò "privat" o viceversa. Com a exemple pot servir l'existència de grans institucions jurídicament de caràcter privat com Greenpeace, Amnistia o Sos Racisme, però amb una gran credibilitat respecte del seu posicionament a favor dels interessos de la majoria. Sobretot però el fracàs dels models autoritaris o del socialisme real, el descrèdit de la política, tant dels partits com de les institucions, l'estímul de la iniciativa privada, el convenciment del necessari "empoderament" des

de baix i que l'Estat ni pot ni ha d'arribar a tot arreu, i en definitiva el convenciment que ni la "política" ni la intervenció en l'esfera "pública" es poden reduir a allò "institucional", han impulsat una mena de cultura de l'autogestió i de "responsabilitat social compartida", un cert retorn al mutualisme o a la cultura de l'anarcosindicalisme a l'estil d'aquelles primeres "sociedades de apoyo mutuo" del segle XIX, que estan a l'origen del moviment sindical.

Un tercer criteri que s'ha imposat en els moviments alternatius és el de la lògica del "petit", la valoració de l'escala reduïda com a contrapunt a la globalització. Ja fa molts anys es parlava de "la bellesa d'allò petit". L'esperança que la suma de petites experiències en el camp de l'economia, de la cultura, de la política, de l'atenció a les persones i de tants altres camps arribin a sumar-se en una onada de transformació, la producció de béns i serveis socialment útils enfront de la producció massiva de mercaderies, la major congruència entre el que es diu i el que es fa, així com l'exigència d'una major transparència, el valor d'allò subjectiu enfront d'allò més objectiu i impersonal, etc. En aquest aspecte, finalment, des de la positivitat que suposa la recuperació dels valors més profundament humans i subjectius com a valors polítics, cal fer present la recuperació de l'atenció pels altres, de les relacions personals, dels col·lectius de voluntaris que neixen arran de la sensibilitat per la infància i d'acompanyament dels avis, etc. Són les raons socials i antropològiques que expliquen la proliferació actual d'experiències, que, d'altra banda, són un camp adobat immillorable que facilita la intervenció del treball social.

En resum, cal que el treball social estableixi una relació porosa amb els nous espais que neixen com a via per reforçar la capacitat d'organització de la societat més enllà de la política institucional. No solament en relació amb els moviments citats sinó en altres sectors que tenen una capacitat d'organització més dèbil. Per exemple, els sectors socials afectats per les Noves Formes de Pobresa o els processos de marginació extrema, els immigrants sense papers o col·lectius com presos i drogoaddictes que tenen una potencialitat pròpia debilíssima per fer front a la seva problemàtica particular com a conseqüència de la desintegració de la seva estructura interna, atomització, repressió policial. En aquests casos cal no deixar l'ajut que necessiten reduït a ajuts puntuals, necessiten suport per a la seva autoorganització.

b. Funció assistencial

La crisi ha provocat l'increment de la pobresa i ha llançat milers de persones cap a les anomenades noves formes de pobresa, la del que perd la feina i sap que probablement no en tindrà mai més, la dels joves que no en troben, la del nen que comença a patir desnutrició, la dels avis de pensions retallades, la de les famílies que s'han quedat sense casa, la de l'immigrant als CIES (Centres d'Internament d'Estrangers), la del romanès víctima del racisme, la dels que han quedat privats dels ajuts de la llei de dependència, la que veiem cada dia al carrer amb l'increment de persones al voltant dels contenidors, a les cues dels menjadors socials, la de les llistes d'espera per a una operació senzilla i necessària. La de tants i tantes que no han pogut aguantar i viuen la seva nova situa-

ció com un estigma, i a sobre pateixen els estereotips que un sector de la societat benpensant genera en contra seu: van bruts, creen inseguretat, és culpa seva, s'ha de prohibir la mendicitat. Totes les crisis van unides a rebrots de feixisme i xenofòbia. Vivim en el sistema d'"usar i llençar" que utilitza i llença amb la mateixa facilitat coses que persones (la Unió Europea llença cada dia 89 milions de tones d'aliments!).

Doncs bé, és un motiu d'esperança que una altra part important de la societat, a títol individual i en molts casos al marge del que puguin fer les institucions, ha sabut posar-se al costat d'aquesta nova situació de pobresa. No és paternalisme ni beneficència sinó fraternitat. Han fet reparèixer els valors més profundament humans i noves formes de solidaritat. Saben que la dignitat d'una societat no es mesura per la capacitat dels sectors més potents, sinó per la cura amb què són tractats els seus sectors més dèbils. Han aparegut

■ **Saben que la dignitat d'una societat no es mesura per la capacitat dels sectors més potents, sinó per la cura amb què són tractats els seus sectors més dèbils.**

noves formes de cooperació d'individu a individu, xarxes més o menys informals i invisibles, des de les de l'ajut més proper a dintre de la família (sobretot els avis, amb les seves pensions) fins als ajuts "de veí a veí", entrega d'aliments o discrets "pagaments" al supermercat per aquella persona que no pot pagar, recollida d'aliments,

“fons” alimentats per claudres i AMPAS pels nens que no tenen altre aliment que el de l'escola, bancs de roba, botigues solidàries, entrega de llibres escolars, bancs de temps, famílies que acullen immigrants, deixen pisos, organitzen dinars, fins i tot internet posat a aquest servei a portals web. com ara telodoy.net o telodoygratis.com.

Des del punt de vista institucional cal destacar l'esforç de molts ajuntaments que, malgrat la crisi i retallades en els pressupostos respectius, han mantingut o incrementat el pressupost de les polítiques socials, igual que Càritas i Creu Roja. Tot i que, malgrat aquests increments i el de voluntaris, no es dona l'abast a les noves peticions. I alhora l'aparició de tantes entitats nascudes des de la societat civil. En aquest moment Catalunya té un coixí molt important d'aquest tipus d'entitats (recordo entre altres Els Drapaires d'Emaús, Sostre, Arrels, Heura, Dit i Fet, M. Lluïsa de Marillac, Casal dels Infants del Raval, Gavina, Assís, El Xiprer, La Vinya, Fundació P. Manel, Marianao, La Olivera, Can Banús, Fundació Servei Solidari, Plataforma d'ONG d'Acció Social...).

Accions assistencials, de denúncia i de proposta política

La majoria dels moviments i entitats citades, compleixen la triple funció d'assistència a les persones, de denúncia de les causes i de proposta política. Em limito a citar dos exemples: la PAH (Plataforma Afectats per la Hipoteca) i la ILP (Iniciativa Legislativa Popular) per una Renda Bàsica Garantida. La PAH, que afecta de manera tan directa els sectors dels “clients” dels Serveis Socials, és l'exemple més emblemàtic que ha sumat carac-

terístiques dels antics, dels nous i dels novíssims moviments socials, que a l'atenció directa a cada una de les famílies dels afectats pel desnonament hi suma la lògica de la “resistència”, de la “denúncia” i de la creació de consciència a la lògica de la “proposta”, que posa en valor la persona, que exigeix un canvi legislatiu. La ILP per una Renda Bàsica Garantida, en resposta a les restriccions d'accés al PIRMI (Programa Interdepartamental de la Renda Mínima d'Inserció) imposades per la Generalitat, va impulsar un debat sobre l'existència de la pobresa a Catalunya i l'elaboració d'una proposta viable per eradicar-la i la creació de consciència d'aquest sofriment per tantes persones, que cristal·litzà en la creació d'una xarxa de moviments i entitats i en la recollida de milers de firmes (se'n necessitaven 50.000 i se'n van recollir més de 120.000).

c. Alternatives econòmiques a nivell micro, potenciació de les “petites experiències” a Catalunya

Retornar a l'esperança i transformar el sistema

Sabem, però, que els remeis pal·liatius no són suficients i que cal canviar el “sistema” cap a un model que preservi la igualtat, els drets de tothom, la transparència, el respecte a la naturalesa. La força social es construeix lentament i a partir de lluites, de reivindicacions concretes, solidificant la xarxa i fent propostes. També en aquest sentit la crisi ha desencadenat una proliferació de propostes alternatives, diferents i plenes d'imaginació, en els àmbits més diversos que, entre totes, van definint l'orientació del nou model. Són

petites experiències però a l'interior de cadascuna hi ha una llavor d'esperança.

Caldrà remarcar que les noves experiències se situen en un marc econòmic i laboral radicalment diferent del món industrial que ha configurat el nostre món fins fa ben poc. Som ja a l'època postindustrial. Ha canviat el concepte d'empresa (pas de la unitat física a l'espai difús), el concepte de *temps laboral* i *temps no laboral* o de *no-treball* (temps lliure, temps a l'atur discontinu o l'atur de llarga durada...), els conceptes “empleat”, “empresari” (ha augmentat el treballador d'autoocupació). Neix la cultura que si quedes a l'atur serà molt difícil tornar a trobar feina, que hi ha alguna cosa pitjor que ser explotat i és “no-ser-explotat”, que els intents de la socialdemocràcia de compaginar Estat i mercat han fracassat... que l'“autoocupació” és una possible Tercera Via. La inserció laboral en el nou món de la producció té també uns requeriments nous, com: un alt nivell de formació pel treball en la societat de les TIC, un alt grau d'autonomia o de desconexió respecte del mercat mundial, un nou model territorial que afavoreixi la reconversió ecològica, tecnologies al servei de la persona i d'una relació d'equilibri amb el medi, etc.

Per tal que les energies populars no es dilueixin és necessari que les iniciatives conflueixin cap a l'horitzó d'un canvi global. Avui per avui és imprescindible la creació d'una xarxa que reforci les entitats associatives existents i aculli i doni perspectiva a les que aniran naixent. Cal la confluència de totes aquestes lluites sense demanar que cap perdi la seva identitat, objectius, ideologia. La suma de totes les protestes, propostes i projectes és sens dubte una proposta política.

En un document que qualifica de “Reflexió personal sobre el possible paper polític dels moviments socials davant de la crisi del sistema, que es pot projectar cap a iniciatives com el Parlament Ciutadà o el Procés Constituent”, Joaquim Sempere proposa caminar “cap a una Assemblea de Moviments Socials a Catalunya”.

Seria molt profitós disposar del llistat de moviments i experiències que només a Catalunya des de fa temps estan ja construint l'alternativa des de diferents àmbits i des del pluralisme ideològic i de models de gestió. En el treball citat Sempere fa una primera aproximació sense voluntat de ser exhaustiva. Només la seva enumeració posa de manifest la riquesa i potencialitat que hem construït entre tots i totes i que tenim a les mans.

A tall d'exemple, enumerem algunes de les iniciatives actives actualment i sorgides des de Catalunya:

- Àmbit de les alternatives econòmiques (finançament comunitari, nous models de producció, cooperativisme, alternatives vinculades a un territori, consum de proximitat, fiscalitat i lluita contra el frau fiscal...): Coop 57, Triodos, Fiare, DesBanka, FETS (Finançament Ètic i Solidari), Moviment cooperatiu, Taula d'Entitats del Tercer Sector, Observatori DESC (Drets Econòmics Socials i Culturals), Observatori del Deute, ATTAC, Plataforma per una Auditoria Ciutadana del Deute, Xarxa d'Economia Solidària de Catalunya, Economistes crítics: Grup Taifa, *Revista de Economia Crítica*, revista *Alternativas Económicas...*
- Àmbit dels serveis, el primer afectat pel desmantellament de l'Estat del

Benestar (sanitat, educació, universitat, recerca, serveis socials), convocants de les “marees” de diferents colors. Els problemes avui són sobretot les retallades i la privatització: Plataformes Prou Retallades, pel Dret a la Salut i altres moviments de la sanitat, plataformes de defensa del dret a l'educació i de l'escola pública, MUCE (Marc Unitari de la Comunitat Educativa), Rosa Sensat, PUDUP (Plataforma Unitària en Defensa de la Universitat Pública) i altres moviments universitaris (Congrés Universitari Català), Plataforma per al Transport Públic (PTP), CONFAVC, Defensem l'Acció Social Comunitària (DASC), Col·legis professionals de Doctors i Llicenciats, de Treball Social de Catalunya, d'Educador(e)s Socials de Catalunya, Associació de Treballador(e)s d'Acció Social de Catalunya...

- Àmbit de l'habitatge (desnonaments, endeutament excessiu, problemes derivats del predomini de la propietat sobre el lloguer, els sensesostre, bombolla immobiliària, pisos buits, mobbing, serveis de llum, aigua i gas, aïllament tèrmic...): PAH, Ecologistes en Acció, Urbanistes, Col·legi d'Arquitectes...
- Àmbit món rural i sobirania alimentària (producció de sana i de proximitat, contra la conversió de l'alimentació en negoci i els monopolis de producció i distribució, pesca depredadora, problema de fertilitzants, transgènics...): Unió de Pagesos, Centre de Sostenibilitat Territorial (CST), cooperativisme agrari, plataformes de defensa del

territori, revista *Sobirania alimentària*, Aliança per la Sobirania Alimentària de Catalunya (ASAC), Xarxes de Consum de proximitat, cultius biològics, som el que mengem, nutrició i salut...

- Àmbit del medi ambient i de defensa del territori (problemes de la degradació ecològica, dependència energètica, problema de l'aigua, defensa del territori, prioritat del cotxe i excés de transport ràpid): Ecologistes en Acció, GCTFNN, Greenpeace, C-MES (Col·lectiu per un Nou Model Energètic Social i Sostenible), cooperativa Som Energia, plataformes antifracking; Plataforma aigua és Vida, fundació Nova cultura de l'Aigua. Plataforma en Defensa de l'Ebre; Plataformes de defensa del territori, Plataforma pel transport públic (PTV)...
- Àmbit dels drets personals (moviment feminista, de gais, lesbianes i transsexuals, col·lectius en risc d'exclusió social per les seves minusvalideses, de persones a la presó, protecció a la infància i a la vellesa...): Organitzacions feministes en general, FAGC (Front d'Alliberament Gai de Catalunya), Defensem l'Acció Social Comunitària, Associacions de disminuïts, Coordinadora contra la marginació de Cornellà, Associació de Treballador(e)s d'Acció Social de Catalunya, Col·legis de Treball Social i d'Educador(e)s Socials de Catalunya...
- Àmbit contra el racisme i la xenofòbia, moviment per la Pau i la no-violència, i entitats dedicades a la cooperació internacional (lleï estrangeria, CIES, culpabilització de l'immigrant, xenofòbia i racisme explí-

cita o latent als barris, contra la despesa militar, pràctica eliminació de la Cooperació Internacional): SOS-Racisme, Papers per tothom, moviments contra el racisme i la xenobòbia, ÀKAN (Girona), Plataformes anti-feixistes, AMIC (Ajuda Mútua d'Immigrants a Catalunya), Plataforma Aturem la guerra, Col·lectius d'objecció i insubmissió, NOVA (No-Violència Activa), Amical de Mauthausen (i altres Amicals), Federació d'ONG pel desenvolupament, Justícia i Pau, Centre Delàs, Metges (i altres professionals) Sense Fronteres, Fedelatina...

- Àmbit de llibertats, justícia, creences religioses (les llibertats perillèn davant els abusos, la impunitat i repressió policial, falta de mitjans pels tribunals, en defensa de la laïcitat, diàleg interreligiós): Magistrats, juristes, advocats (associacions professionals, col·legis...), Juristes Demòcrates, ACAT (Associació contra la Tortura) Cristianisme segle XXI, CeTR (Centre d'Estudis de les Tradicions Religioses), noves formes d'espiritualitat...
- Àmbit dels mitjans de comunicació, cultura, món editorial, art popular, folklòric, en defensa de la llengua i la identitat... (predomini creixent dels interessos privats, censura, contra la mercantilització de la cultura, discriminació contra els mitjans alternatius...): Col·legi de periodistes, xarxa de mitjans alternatius, Escoles d'Adults per immigrants, Xarxa d'Ateneus Populars, Associacions "l'amic" de conversa, d'acollida a l'immigrant, Xarxes d'intercanvi de coneixements...
- Finalment àmbit polític i nacional ca-

talà (crisi de la democràcia, corrupció, falta de participació, problema nacional i de la identitat catalana...): Politòlegs, juristes i activistes de tots els moviments, Procés Constituent, Parlament Ciutadà, Front Cívic, Assemblea Nacional Catalana, Plataforma Dret a Decidir, Associació Municipis per la Independència, Òmnium Cultural...

A manera de resum

En resum, vivim en una societat viva i que reacciona. Que davant la brutal envestida que patim està creant mecanismes propis de defensa, que proposa alternatives, que s'agrupa, i en conseqüència que sabrà trobar el camí per sortir-se'n. El nostre teixit associatiu és viu. A partir d'aquesta realitat cal fer tots els esforços per acoblar, ajuntar, teixir complicitats, crear la xarxa. Em remeto al que el mateix Joaquim Sempere diu en el document citat:

“El sistema polític no es transformarà si no hi ha una força social suficient que l'hi obligui, (...) que faci convergir en un sol corrent totes les mobilitzacions populars. (...)

No es pot descartar que es produueixin episodis violents d'explosió incontrolada que donin sortida a l'angoixa i el malestar que pertot arreu es van acumulant. Tenim la responsabilitat de construir unes estructures o xarxes amb capacitat per encarrilar el descontentament cap a un canvi constructiu, a fi que les energies populars no es dissipin i la lluita popular no en surti derrotada ni afeblida, sinó enfortida.

Una força social es construeix amb lluites concretes, traient la gent al carrer, recollint milers de signatures, aturant les injustícies, etc. Però, a més a més, ha de formular solucions viables als problemes creats pel poder oligàrquic. Una bona manera

de promoure aquesta força social pot ser un *moviment de moviments*, una confluència dels moviments al voltant d'una xarxa o xarxes que facin *visible* la potència de la mobilització popular, i també al voltant d'unes propostes programàtiques de canvi”.

Bibliografia

- ANTÓN, Antonio. *Trabajo, derechos sociales y globalización, algunos retos para el siglo XXI*. Madrid: Talasa, 2000. ISBN 9788488119858.
- BAYLOS, Antonio. “Estado de bienestar y derechos sociales”, en FERNÁNDEZ, T. i GARCÉS, J. (coords.). *Crítica y futuro del Estado de Bienestar: Reflexiones desde la izquierda*. València: Tirant lo Blanch, 1999. ISBN 8480028734.
- BERZOSA, Carlos. “El Bienestar en la Economía Mundial”, en FONTELA MONTES, E. i GUZMÁN CUEVA, J. (coords.). *Economía ética y bienestar social*. Madrid: Ed. Pirámide, 2003. ISBN 8436818113.
- BOTEY, Jaume. *Movimientos Sociales y globalización. La batalla de Génova*. Barcelona: Viejo Topo, 2001. ISBN 9788499829579.
- BOTEY, Jaume i SEGALÉS, Josep. *Los dueños del mundo y los cuarenta ladrones*. Barcelona: Viejo Topo, 2002. ISBN 8495776243.
- BOTEY, Jaume. *Conflicte social i crisi, perspectiva històrica*. Barcelona: Claret, 2009. ISBN 9788498463088.
- DALTON, Russell i KUECHLER, Manfred. *Los nuevos movimientos sociales*. València: Ed. Alfons el Magnànim, 1992. ISBN 9788478220786.
- ECONOMISTAS ATERRADOS. *Europa al borde del abismo*. Madrid: Pasos perdidos, 2012. ISBN 9788492979240.
- FERNÁNDEZ DURÁN, Ramon. *La explosión del desorden*. Madrid: Fundamentos, 1996. ISBN 8424507592.
- KEYNES, J. M. *Teoría general de la ocupación, el interés y el dinero*. Mèxic: FCE, 1970. ISBN 9789681668419.
- KRUGMAN, Paul. *La economía de la depresión y la crisis actual*. Barcelona: Crítica, 2008. ISBN 9580454213.
- MISHRA, R. “El Estado de Bienestar después de la crisis: los años ochenta y más allá”, en MUÑOZ DE BUSTILLO (comp.). *Crisis y futuro del Estado de Bienestar*. Madrid: Alianza Universidad, 1989. ISBN 9788420625935.
- MONTORO, Cristóbal. “Del Estado de Bienestar a la Sociedad del Bienestar”, en CASILDA i TORTOSA (eds.). *Pros y contras del Estado de Bienestar*. Madrid: Tecnos, 1996. ISBN 9788481643213.
- NAVARRO, Vicenç. “El Estado de Bienestar en España”, en NAVARRO, V. (coord.) *El Estado de Bienestar en España*. Madrid: Ed. Tecnos, 2004. ISBN 9788430941988.
- NAVARRO, Vicenç; TORRES, Juan i GARZON, Alberto. *Lo que España necesita*. Barcelona: Deusto-Planeta, 2012. ISBN 9788423412921.
- NIÑO BECERRA, Santiago. *El Crash del 2010*. Barcelona: Libros del Lince, 2009. ISBN 9789871307265.
- OBSERVATORIO METROPOLITANO. *La crisis que viene*. Madrid: Traficantes de Sueños, 2011. ISBN 9788496453586.
- OFFE, Claus. *Contradicciones en el Estado del Bienestar*. Barcelona: Alianza, 2007. ISBN 9788420626475.
- OFFE, Claus. *Partidos políticos y nuevos movimientos sociales*. Madrid: Sistema, 1992. ISBN 9788486497200.
- PICO, Josep. *Teorías del Estado del Bienestar*. Madrid: Ed. Siglo XXI, 1987. ISBN 9788432305900.
- PISARELLO, Gerardo. *Los derechos sociales y sus garantías. Elementos para una reconstrucción*. Madrid: Ed. Trotta, 2007. ISBN 9788481648942.
- RAJAN, Raghuram G. *Grietas del sistema*. Barcelona: Deusto, 2011. ISBN 9788423428212.
- RODRÍGUEZ CABRERO, Gregorio. *El Estado del Bienestar en España: debates, desarrollo y retos*. Madrid: Ed. Fundamentos, 2004. ISBN 8424509048.
- SCHAFF, Adam. *Perspectivas del socialismo europeo*. Madrid: Sistema, 1988. ISBN 8486497078.
- SOROS, George. *El nou paradigma dels mercats financers*. Barcelona: Ed. 62, 2008. ISBN 9788429761658.
- STIGLITZ, Joseph. *El malestar de la globalización*. Madrid: Taurus, 2002. ISBN 9789505117895.
- STIGLITZ, Joseph. *El precio de la desigualdad*. Madrid: Taurus, 2012. ISBN 9788430600694.
- TOURAINE, Alain. *Movimientos sociales de hoy*. Madrid: Hacer, 2003. ISBN 9788485348787.
- WEBER, Max. *Ética protestante y el espíritu del capitalismo*. Madrid: Península, 1969. ISBN 9788429015409.